

1.01
Ljubljana"1941/1945"
Prejeto 24. 5. 1999

UDK

343.812(497.4

Damijan Guštin*

Sodni zapor v Ljubljani med drugo svetovno vojno

IZVLEČEK

Avtor obravnava delovanje sodnega zapora v Ljubljani v obdobju druge svetovne vojne, ko je zapor prevzela italijanska (1941-1943) in nato nemška okupacijska oblast (1943-1945) in ga uporabljala za zapiranje tako storilcev kriminalnih dejanj kot tudi osumljenih sodelovanja v odporniškem gibanju. Italijanska okupacijska oblast je v delu zapora uredila zapor vojaškega vojnega sodišča II. armade. Po precej zanesljivih podatkih je šlo v štirih letih skozi zapor, ki je imel kapaciteto do 400 mest, okoli 14.500 zapornikov. Ob takem številu zaprtih so se ti hitreje menjavali; doba prebita v zaporu se je skrajšala. V najbolj frekventnih mesecih se je dvakrat mesečno zamenjala sestava jetnikov. Kljub temu pa je bil stalež zapornikov zelo velik, do trikratnega števila mest (največ 1060).

Ključne besede: zapori, represija, kriminal, druga svetovna vojna, politični zaporniki, narodnoosvobodilni boj

ABSTRACT

THE COURT PRISON IN LJUBLJANA DURING THE SECOND WORLD WAR

The author deals with the operation of the court prison in Ljubljana during the Second World War. The prison was used by both the Italian (1941-1943) and German (1943-1945) occupying regimes for the imprisonment of criminal offenders as well as the detention of those suspected of collaboration with the resistance movement. The Italian occupants used part of it for its Second Army's Military Court prison. Reliable sources suggest that during those four years, some 14,500 prisoners were interned in the prison, the capacity of which was 400. Such a large number required a more rapid turnover of prisoners and shorter periods of internment. The busiest months saw a new contingent of prisoners completely replacing the previous one every fortnight. In spite of this, the number of inmates held at a time exceeded the prison capacity up to three times (totalling to as many as 1,060).

Key words: prisons, repression, crime, law, the second world war, political prisoners, national-liberation war

* dr., asistent doktor, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

I. Sodni zapor v Ljubljani

"Jetnišnica okrožnega sodišča" v Ljubljani je bil največji izmed štirih zaporov okrožnih sodišč v Dravski banovini; služil je tudi za zapor okrajnemu sodišču. Zgrajen je bil namensko po potresu leta 1895, ko je bil dotedanji zapor na Žabjeku poškodovan in pretesen, sredi mesta za novo sodno palačo ob Miklošičevi ulici, tako da je bil z njo povezan v celoto in imel notranji prehod v sodno poslopje. V treh nadstropjih je bilo 73 posamičnih celic in 42 skupnih sob, skupaj 115 prostorov za jetnike. Posamične celice so imele površino 8 m², skupne celice pa od 15 m² (za štiri zapornike) do 58 m² (za 16 zapornikov). Zapor je imel enajst oddelkov, ki so jih ločevala železna rešetkasta vrata. Običajna zmogljivost zapora je bila 290 do največ 400 zapornikov. Zapor je imel kopalnico s 6 tuši, kopalnico s kadjo, ki je služila tako osebju kot zapornicam, dezinfekcijski prostor s parnim dezinfektorjem, pralnico, ambulanto in bolniški oddelek v 6 sobah.¹

Na območju, ki ga je aprila 1941 okupirala Italija in nato priključila kot Ljubljansko pokrajino, se je mreža zaporov spremenila zaradi novih meja, ki se niso ozirale na sodne meje. Iz dotedanje pristojnosti ljubljanskega in novomeškega okrožnega sodišča so tako odpadli zapori okrajnih sodišč na Gorenjskem, Litija, Krško, Radeče. Oba zapora okrožnih sodišč, v Ljubljani in Novem mestu, je italijanska uprava ohranila v dotedanjem delovanju in sta postala osrednja zapora v pokrajini. Glede na dopustitev sodstvu, da je poslovalo še dalje po dotedanjih zakonih in predpisih, le da v imenu okupacijske oblasti (po pooblastilu kralja Italije), je tako posloval tudi sodni zapor.

Sodni zapor v Ljubljani je po vzpostavitvi okupacijske oblasti konec meseca aprila 1941 prevzela italijanska okupacijska oblast.² 16. aprila je prišel v zapor prvi predstavnik italijanske okupacijske oblasti, poročnik kraljevih karabinjerjev z dvema podoficirjema. Upravi zapora je izročil ukaz, da je zapor podrejen poveljstvu karabinjerjev v Ljubljanski pokrajini, ki ga tudi nadzira. Ravnatelj zapora Janko Spreitzer ukaza ni hotel takoj upoštevati, pač pa je pojasnil vlogo okrožnega sodišča in ga peljal k predsedniku okrožnega sodišča. Ta je nalog sprejel in naročil ravnatelju, naj ga upošteva. Karabinjerski častnik je zahteval podatke o številu, strukturi in razporeditvi jetnikov, posebej političnih. Izjavil je, da bo karabinjerska straža prevzela nadzor le nad političnimi jetniki, ki pa jih tedaj v zaporu niso imeli.³

22. aprila 1941 je civilni komisar poročal v Rim, da je prevzel tudi nad zapori popoln nadzor.⁴ To je opravil dr. Nicolo Tramontana, sodnik apelacijskega sodišča, skupaj s predstojnikom zapora Adolfom Hudnikom, predsednikom okrožnega sodišča in predsednikom apelacijskega sodišča dr. Vladimirjem Golio, ki je

¹ Arhiv republike Slovenije, dislocirana enota II (dalje ARS II), osebna zbirka Janka Spreitzerja (dalje Spreitzer), fasc. 1/I, poročilo o sodnem zaporu pri okrožnem sodišču v Ljubljani, nedat. [sept. 1941].

² Zapor okrožnega sodišča v Ljubljani je v obdobju po zasedbi Dravske banovine prvi obiskal nek častnik Gestapa, ki si je ogledal zapor, predvsem pa je iskal jetnike, ki bi bili pripadniki nemške manjšine in zaprti zaradi volunjenja v nemško korist. Prim. Anton Čamernik: Spomini na sodne zapore. Pričevanje upravnika ljubljanskih sodnih zaporov v letih 1941-1942. Ljubljana 1980, str. 24-25 (dalje Čamernik, Spomini na sodne zapore).

³ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 25-28.

⁴ Tone Ferenc: Fašisti brez krinke: dokumenti 1941-1942. Maribor 1987, dok. 3, str. 114.

bil dotedaj po funkciji vrhovni predstojnik vseh pravosodnih ustanov v Ljubljanski pokrajini. Tramontana je bil postavljen za predstavnika ministrstva za pravosodje pri apelacijskem (okrožnem) sodišču v Ljubljani in je kot tak nadzoroval tudi sodne zapore.⁵ Ko je konec aprila 1941 prišel na inšpekcijo v sodni zapor, si ga je podrobno ogledal, pogovarjal se je z jetniki in upravo. V pogovoru z italijanskimi stražarji je te opozoril, da delajo v sodni ustanovi, kjer morajo spoštovati red in zakonske predpise. "Rekel je, da ne bo trpel, da bi se kdo spozabil nad zaporniki."⁶

Dotedanja "jetnišnica okrožnega sodišča" je ostala v funkciji sodnega zapora še naprej. Vendar je kmalu, že po mesecu dni, maja 1941, eno krilo v njem prevzela v svojo upravo kvestura; s tem so prišli vanj zaporniki v policijskem preiskovalnem postopku in se je spremenil delno v policijski zapor. Poleg tega pa se je s tem začela delitev sicer enotnega kompleksa zapora v več avtonomnih celot z različnimi režimi, ki pa so bili v okviru enotne uprave (ravnatelja). Ker italijanska policija ni želela prevzeti celotnega kazenskega zavoda, nujno pa je potrebovala zanesljiv zapor, je v svojo upravo prevzela en trakt, ki ga je vodil italijanski upravnik upravno podrejen ravnatelju.⁷ V krilo z zaporniki kvesture sčasoma slovenski pazniki niso imeli dostopa, za te jetnike pa je italijansko osebje tudi vodilo ločeno administracijo.⁸ Ko se je novembra 1941 naselilo v sodno palačo vojaško vojno sodišče II. armade, je začelo sodni zapor uporabljati pretežno za pridržanje tistih, ki so bili sodišču ovađeni in izročeni v sodni preiskovalni postopek.

Novo stopnjo v postopnem ločevanju raznih oddelkov v istem sodnem zaporu je pomenila ustanovitev vojaškega sodnega zapora v poslopju sodnega zapora. Poseben vojaški zapor z lastno delno upravo, ki jo je vodil komandant kapetan Wladimir Francini, je ustanovilo vojaško vojno sodišče decembra 1942; delovati je začel s 1. januarjem 1943 in je deloval do ukinitve v dneh po kapitulaciji Italije, ko se je njegovo osebje vrnilo v Italijo.⁹

Zapor je med menjavo okupacijske oblasti v Ljubljani septembra 1943 deloval nemoteno. Nemške zasedbene sile, ki so zasedle območje Ljubljanske pokrajine oziroma Ljubljane, so takoj 9. septembra prevzele tudi sodni zapor. Uradnik nemške tajne državne policije je za začasnega upravitelja postavil dotedanjega komandanta vojaškega sodnega zapora.¹⁰

Nemške okupacijske oblasti so zapor okrožnega sodišča pridržale predvsem zase. Za nadzornika zapora je bil postavljen uradnik tajne državne policije Waldemar Simon. Vanj so svoje aretirance začele voditi nemške policijske in vojaške sile, hkrati pa so postopoma odvajale jetnike, ki so jih zaprle še italijanske represivne sile. Zapor je spet postal mešan, s policijskimi in sodnimi zaporniki. Vendar je tudi nemška oblast postopoma izvedla popolno ločitev med sodnim in lastnim policijskim zaporom, ki sta bila oba v isti stavbi in z isto upravo. Ker je bilo tako stanje konfliktno, je predvsem nadzornik zapora Simon težil, da bi se

⁵ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 33; ARS II, fond Kvestura Ljubljana, fasc. 1/IV, dopis poveljnika straže N. Tramontani 6. 12. 1941.

⁶ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 32-33.

⁷ Prav tam, str. 29.

⁸ Prav tam, str. 76.

⁹ ARS II, fond Vojaško vojno sodišče II. armade, oddelek v Ljubljani (dalje TMG), fasc. 574, dnevna poročila vojaškega zapora, 1. 1. 1943 - 7. 9. 1943.

¹⁰ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, zapisnik vizitacije zapora 10. 9. 1943.

zapor razdelil tudi prostorsko med obe upravi. Nemška policija (izpostava varnostne policije in varnostne službe) je junija 1944 pritislila na pokrajinskega svetovalca za pravosodje dr. Kurta Messinerja, da je delitev zapora odobril, očitno ob posvetu z ravnateljem Jankom Spreitzerjem.¹¹ Nemška policija je 24. junija zasedla ob presenečenem ravnatelju Spreitzerju prvo, drugo in tretje nadstropje poslopja. Po njegovi inačici poteka dogodkov je šele 21. junija dobil ukaz o popolni delitvi jetnišnice med oddelek za sodne jetnike in oddelek za policijske zapornike pod nemško upravo, razen kuhinje in pekarnice, ki naj bi zaradi nezmožnosti delitve ostali pod upravo sodnega zapora.¹²

Oddelek pod nemško upravo je obsegal tri nadstropja zapora, vključno z upravnimi prostori. Zanj je morala uprava izprazniti tudi štiri celice v pritličju. Osebu sodnega zapora je bil prepovedan dostop v nemški del zapora, poleg tega pa so jim odvzeli tudi orožje; smeli so obdržati le 3 pištole in 2 puški. Tako je imel zapor za sodne jetnike le še 78 mest v celicah, vanje pa so morali stlačiti tedanjih 118 zapornikov, upošteva je ženski in moški oddelek, bolnike, ambulanto, seliti pa so morali tudi dve delavnici in skladišča.¹³

Odtlej dalje je bila uprava obeh delov zapora ločena, vendar to ni zmanjšalo napetosti med obema upravama, saj ni bilo urejeno tudi ločeno oskrbovanje in financiranje. Obe upravi in njima podrejeni zaporniki sta namreč črpali iz istega "pravosodnega kredita", torej proračunske vsote, ki jo je zaporu dodeljevala pokrajinska uprava. Ravnatelj je predlagal, da bi bodisi dosegli delitev te proračunske vsote v dve postavki, bodisi da bi policijski zapor financirali posebej. V letu 1945 naj bi iz proračunske postavke pravosodja krili le hrano in kruh za vse zapornike ter elektriko in kurjavo za vso stavbo. Delitev dotedanjega enotnega ženskega oddelka, ki je tudi bila ena od spornih točk, pa je bila izpeljana šele jeseni 1944, ko so se sodne jetnice skupaj s paznicami preselile v pritličje.¹⁴ Tako stanje je ostalo do konca vojne.

II. Osebe zapora

Italijanska okupacijska oblast je v sodnih zaporih v Ljubljanski pokrajini pustila dotedanje vodstvo in osebe zapora. Sodni zapor v Ljubljani je še dalje vodil dotedanji ravnatelj Janko (Ivan) Spreitzer. Njegov prvi podrejeni je bil nadzornik Anton Čamernik, šef paznikov pa Bogomir Lapajne.¹⁵ Za Čamernikom, ki so ga v začetku 1943 konfinirali zaradi suma sodelovanja z osvobodilnim gibanjem, je postal nadzornik Lapajne, ki pa je bil 11. septembra 1944 aretiran in odpeljan v koncentracijsko taborišče.¹⁶ V ljubljanskem sodnem zaporu je bilo po koncu aprilske vojne zaposlenih 42 članov osebja, razen vodstva so bili to predvsem pazniki, od

¹¹ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, dopis svetovalca za pravosodje predsedniku apelacijskega sodišča 15. 6. 1944.

¹² ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu okrožnega sodišča 19. 12. 1944.

¹³ Prav tam.

¹⁴ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja 17. 8. 1944, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 18. 4. 1945.

¹⁵ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, seznam administrativnega osebja v službi pri sodnem zaporu v Ljubljani, nedat.; seznam osebja; Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 28-35.

¹⁶ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, poročilo predsedstva okrožnega sodišča 18. 4. 1945.

tega 3 ženske paznice.¹⁷ Edini, ki med osebjem zapora ni bil zgolj nadzorni organ, je bil jetniški učitelj Vojko Jagodič, začetnik penološke obravnave zapornikov;

pred vojno se je zavzemal za nove odnose do jetnikov; ti naj bi bili permisivni, namenjeni resocializaciji zapornikov.¹⁸

Glede na povečano število jetnikov je bilo paznikov v zaporu premalo, uprava pa se je kljub temu otepala nastavitvev pomožnih paznikov iz vrst beguncev z nemškega okupacijskega območja, ki so jih priporočali politični voditelji. Namesto tega so se dogovorili s predsednikom apelacijskega sodišča Vladimirjem Golio, da bodo v čimvečji meri izkoristili pri upravljanju zapora same jetnike, kar jim je odobril tudi Nicolo Tramontana. Res so nato uporabili pri upravljanju zapora v največji meri jetnike, ki so čakali po sodbi, da jih odpeljejo v Italijo. Koliko, je težko presoditi, vendar pa nad 80, kolikor jih je zahtevalo že običajno funkcioniranje zapora.¹⁹

V istem času so italijanske oblasti postopoma v svoj del pripeljale italijansko osebje; potrebo po njem so utemeljevali s tem, da bi tako zagotovili večjo varnost zaporov oziroma nadzor pomembnih političnih aretirancev.²⁰ To osebje je imelo status začasne namestitve (*servizio provvisorio*). Disciplinsko je bilo tudi to osebje podrejeno predsedniku okrožnega sodišča.²¹ Šef paznikov je bil Camillo Pugnetti.²² Za njim je v zaporu vodil nadzor nad političnimi jetniki podnarednik karabinjerjev Giovanni Salemme.²³ Sčasoma se je v zaporu zbralo veliko italijanskega osebja, medtem ko se je število slovenskih paznikov zmanjševalo. Na dan kapitulacije Italije je tako bilo v zavodu 28 slovenskih paznikov, 28 italijanskih paznikov, 22 podoficirjev in 10 narednikov, ki so služili v vojaškem sodnem zaporu za nadzor političnih jetnikov. Poleg tega je bilo v notranji službi še 9 karabinjerjev.²⁴ Ko so italijanske sile zapuščale Ljubljano, so odšli tudi italijanski pazniki, ki so pripadali generalni direkciji kazenskih zavodov. Bilo je to 21 paznikov s šefom dr. Giovanijem Vittijem, poddirektorjem kazenskega zavoda pri višjem vojaškem sodišču.²⁵

Z nastavitvijo italijanskih paznikov so se začela trenja med obema posadkama, predvsem glede oblasti v zavodu, pa tudi sodelovanja z jetniki in iz tega izvirajočih dodatnih dohodkov. Slovenskim paznikom je bil v napoto predvsem vodja paznikov Camilo Pugnetti, "zagrizen priganjač", zato so ga poskušali korumpirati; ko to ni uspevalo, jim je pomagalo naključje, da se je ponesrečil na enem od obhodov, nakar se je dolgo zdravil, maja 1942 pa je bil premeščen. S Salemmejem je bilo razmerje manj konfliktno.²⁶

¹⁷ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, seznam administrativnega osebja v službi pri sodnem zaporu v Ljubljani, nedat.; seznam osebja, nedat.

¹⁸ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 17, 19.

¹⁹ Prav tam, str. 39-40; ARS II, Kvestura Ljubljana, fasc. 1/IV, dopis ravnatelja sodnega zapora 18. 8. 1941.

²⁰ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944.

²¹ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, dopis C. Pugnettija 10. 12. 1941.

²² Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 122-141; prim. ARS II, Kvestura Ljubljana, fasc. 1/IV, dopis Ministrstvu za pravosodje 5. 7. 1941.

²³ Glej oris njegovega značaja v Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 142-150.

²⁴ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, zapisnik vizitacije zapora 9. 9. 1943.

²⁵ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, seznam osebja pripadajočega Ministrstvu za pravosodje, 28. 9. 1943.

²⁶ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 77, 122-123, 124-141.

Pokrajinska uprava, ki je upravljala pokrajino po osnovanju Operacijske cone Jadransko primorje, je v sodnem zaporu v Ljubljani obdržala še naprej dotedanjega ravnatelja Janka Spreitzerja. Tisti del sodnega zapora, ki ga je prevzela nemška policija in ga spremenila v preiskovalni zapor, je upravljala pripadnik ljubljanske izpostave komandanta varnostne policije in varnostne službe na Bledu Waldemar Simon. Ta je bil hkrati tudi nadzornik policijskih zaporov, ki so sicer imeli slovensko upravo; po usposobitvi policijskega zapora v poslopju bivše umobolnice ("prisilne delavnice") pa se je preselil tja in je neposredno upravo sodnega zapora prepustil podčastniku Policijskega varnostnega zbora stražmojstru Zamanu.²⁷

Pazniško osebje v sodnem zaporu v Ljubljani je bilo izpostavljeno večjim pretresom. Število redno zaposlenega osebja se je nekoliko znižalo zaradi premestitve v zapor v Novem mestu, kar pa so nadoknadili z reaktiviranimi pazniki (3) in dodeljenimi uslužbenci (7). Pri okrožnem sodišču so službovali 4 pazniki, odsotni pa so bili: dva v konfinaciji, poveljnik paznikov je bil v vojnem ujetništvu, eden od paznikov na Madžarskem.²⁸ Sredi leta 1944 je bilo v sodnem zaporu 46 paznikov in osebja ter še 8 oseb, ki so bile v službi v zaporu, pripadale pa so okrajnemu in okrožnemu sodišču. Neto plača paznikov je sredi leta 1944 znašala med 1.000 in 1.300 lirami.²⁹

Januarja 1943 so italijanske oblasti sprejele v službo na podlagi pogodbe tudi 6 sester reda Sv. Vincencija Pavelskega, ki so bivale v Ljubljani; med njimi so bile tudi sestre-paznice, ki so jih nemške oblasti izgnale iz kaznilnice v Begunjah. Te so prevzele delo v ambulanti, bolniških sobah, pralnici in šivalnici, delno so tudi pomagale pri nadzoru zapornic. Vodila jih je sestra Kerubina Pance.³⁰

Po nemškem prevzemu večjega dela zapora so se začele za sestre-paznice težave, saj jih je zlasti nadzornik Waldemar Simon odklanjal. 5. junija 1944 je zato vizitatorica reda sestra Domitila Jesih zahtevala od uprave zapora, da pogodbo prekine in se sestre umaknejo iz zapora. Uprava si je prizadevala, da bi v službi obdržala vsaj tiste sestre, ki so pred tem delale v kaznilnici v Begunjah, (med njimi je bila sestra Tarzicija Ravnohrib, ki je bila v kaznilnici v Begunjah namestnica prednice). Končno so se dogovorili za zmanjšano službo štirih sester-paznic.³¹

Odnosi med Simonom in slovenskim osebjem v zaporu so se začeli krhati spomladi 1944; izgleda, da so nesoglasja podpihovali zlasti nekateri pripadniki Policijskega varnostnega zbora, ki so stražili zapor, pazniki so se upirali, da bi bili podrejeni po činu nižjemu stražmojstru Zamanu. Posledica nesoglasij je bila 10. junija 1944 aretacija desetih paznikov, osumljenih sodelovanja s političnimi zaporniki; odvedeni so bili v policijski zapor, po enem mesecu izpuščeni, štirje pa so bili poslani v koncentracijsko taborišče.³² V vsem letu 1944 je bilo aretiranih 14 paznikov. Pomanjkanje osebja so delno pokrili s prideljenimi tremi pazniki iz zapora v Novem mestu, nekateri pazniki pa so bili vpoklicani v delovno službo. Zaradi

²⁷ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, službena beležka 12. 5. 1944.

²⁸ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, seznam osebja, nedat.; fasc. 1/IV, pregledni seznam jetniškega osebja v Ljubljani 30. 9. 1943; fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944.

²⁹ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, plačilna lista, 2. 6. 1944.

³⁰ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944.

³¹ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, dopis okrožnemu sodišču 7. 6. 1944, dopis predstojništva reda usmiljenih sester Sv. Vincencija Pavelskega 9. 8. 1944.

³² ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu okrožnega sodišča 19. 12. 1944.

delitve zapora pa se od junija 1944 njihovo zmanjšanje ni toliko čutilo, saj so skrbeli zgolj za infrastrukturo zapora in za okoli 90 sodnih zapornikov.³³

Pogodbene zunanje delavce zapora sta tudi med vojno predstavljala zdravnik in duhovnik. Pogodbeni zdravnik sodnega zapora v Ljubljani je bil prvi dve vojni leti dr. Alfonz Debeljak, v letu 1943 pa ga je nadomestil dr. Ladislav Lenart, honorarni zdravnik.³⁴ Za zapornike pod italijanskim nadzorom je skrbel vojaški zdravnik dr. Ettore Eletto, ki je sicer zdravstveno oskrboval zaprte v zaporu v Belgijski kasarni; ko pa so ga premestili iz Ljubljane, so za zdravje jetnikov skrbeli zdravniki iz vojaške sanitetne službe. V začetku leta 1943 je to službo opravljal vodja zdravstvene službe sanitetni poročnik Virgilio Chiesa.³⁵

Zdravstveni oskrbi zapornikov iz sodnega in policijskega zapora v Ljubljani je bil namenjen tudi zavarovan oddelek št. 4 v Splošni bolnišnici v Ljubljani, t.i. Zapor- niški oddelek. Ustanovljen je bil jeseni 1941. Sprva je imel dve bolniški sobi, v katerih je bilo okoli 20 mest. Tam so jetnike zdravili tako bolnišnični zdravniki kot tudi jetniški zdravnik. Osebe je bilo slovensko, mnogi pa so tudi sodelovali z osvobodilnim gibanjem pri lajšanju položaja zapornikov z zdravljenjem na podlagi strokovno izmišljenih diagnoz. Takšna pomoč je bila po sodbi strokovnjaka celo škodljiva, saj je povzročala težave pri zdravljenju res potrebnih. Oddelek je deloval do konca vojne; med nemško okupacijo je imel 5-6 prostorov, v katerih je bilo stalno med 25 do 30 bolnikov zapornikov.³⁶ Ambulanta tega oddelka je sprva delovala v istem poslopju, po ureditvi policijskega zapora v poslopju Bolnice za duševne bolezni na Poljanskem nasipu pa je bila premeščena v izpraznjeno ambulanto v omejenem poslopju. Hkrati je bil tudi iz sodnega zapora na Miklošičevi ulici odvzet inventar ambulante, ni pa znano, ali je bil preseljen v ambulanto policijskega zapora.³⁷

Dušno oskrbo v sodnem zaporu v Ljubljani je tudi po okupaciji izvajal v službi jetniškega kaplana pater Angelik Tominec, najbrž vse do aretacije aprila 1943.³⁸ Kot jetniški kurat pa je pater Tominec deloval v sodnem zaporu tudi po ustanovitvi Operacijske cone Jadransko primorje.³⁹ Zaradi velikega števila jetnikov je ob nedeljah maševal kar trikrat ali celo štirikrat, za vsako kategorijo zapornikov posebej.⁴⁰

III. Zavarovanje

Sodni zapor v Ljubljani je stal sredi mesta in je bil že pred vojno zavarovan ustrezno tedanjim varnostnim standardom s štirimetrskim (po drugih podatkih šestmetr-

³³ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 18. 4. 1945.

³⁴ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, seznam administrativnega osebja v službi pri sodnem zaporu v Ljubljani, nedat., pregledni seznam osebja 30. 9. 1943; plačilna lista, 2. 6. 1944.

³⁵ ARS II, fond Karabinjerji 11. armadnega zbora (dalje CCRR 11. AZ), fasc. 231/I, dopisi sanitetne službe, januar 1943.

³⁶ Pavla Jerina-Lah: Ljubljansko zdravstvo in OF. Borec, 1996, št. 548-550, str. 92-99; ARS I, fond Varnostno-obveščevalna služba (dalje VOS), fasc. 1/VII, poročilo Z. Kidrič Lidiji Šentjunc 10. 9. 1942. Oddelek sta vodila najprej dr. Rudolf Obračunč, nato pa dr. Alfonz Debeljak, v času nemške okupacije pa dr. Franc Brandstätter.

³⁷ P. Jerina-Lah, nav. d., str. 97; ARS II, Spreitzer, fasc. 1/II, poročilo ravnatelja predsedstvu okrožnega sodišča 18. 4. 1945.

³⁸ Prim. ARS II, VOS, fasc. 2/II, poročilo VOS Ljubljana 18. 4. 1943.

³⁹ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, seznam administrativnega osebja, nedat. (1941), pregledni seznam osebja, 30. 9. 1943.

⁴⁰ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/II, ustne odredbe komandanta Simona.

skim) zunanjim zidom.⁴¹ Takoj po prevzemu zavora so italijanske oblasti naselile v zapor zunanjo stražo, ki pa je zaradi pomanjkanja prostora bivala zunaj zavora, na Bavarskem dvoru in v telovadnici v Tomanovi ulici, v poslopje zavora so prihajali le med službo. Pač pa se je v kleti zavora naselil vod bataljona M (črnih srajc), ki so izvajali stražarsko službo zunaj zaporniških prostorov. V zunanji službi naj bi bilo tako okoli 60 vojakov, ki so stalno patroljirali po štirih ulicah, ki so obkrožale zapor.⁴²

Vojaki, ki so stražili v notranjosti sodnega zavora, so imeli predpisana posebna določila glede obnašanja. Paziti so morali na orožje, da je bila cev vedno usmerjena v zrak, morali so se primerno obnašati, kar je pomenilo, da med službo ne smejo jesti, spati in se pogovarjati. Med stražo so morali paziti tudi na zapornike in beležiti tiste, ki se kažejo za okni, posebej so morali paziti, da so bila vrata ob menjavi straže zaprta. Orožje so lahko uporabili, če bi se zaporniki uprli, od zunaj napadli zapor ali v primeru bega zapornika, ko se na poziv ne bi ustavil.⁴³ Oktobra 1941, po spopadu s pripadnikom VOS-a Ernestom Belakom, je bilo uvedeno stanje pripravljenosti. Straži so bile razdeljene ročne bombe in ukazana jim je bila takojšnja uporaba orožja.⁴⁴

Kvestura v Ljubljani je 1. in 2. decembra 1941 dobila dve med seboj neodvisni opozorili štaba divizije "Isonzo" in obmejne politične sekcije IV. obmejne legije črnih srajc "Monte Nevoso" iz Trsta, da partizani pripravljajo napad na zapor v Ljubljani z namenom, da bi osvobodili zaprte.⁴⁵ Na podlagi sporočil o pričakovanju napada na sodni zapor je poveljnik mestnega vojaškega poveljstva general Taddeo Orlando na zahtevo kvesture 3. decembra povečal število vojakov v sodnem zaporu na 39.⁴⁶

Po prvi smrtni obsodbi, ki jo je izreklo vojaško vojno sodišče, je bilo 7. decembra 1941 uvedeno stanje pripravljenosti, ker so karabinjerji sporočili, da je pričakovati napad na jetnišnico.⁴⁷ Spet so povečali število vojakov pri zavarovanju sodnega zavora na 50 17. in 18. decembra 1941.⁴⁸ Alarmnim stanjem so sledile preiskave zaporniških prostorov, ki so jih izvajali vojaki v bojni opremi v spremstvu ravnatelja zavora.⁴⁹

Po novem načrtu, ki ga je v začetku januarja 1942 izdelal poveljujoči oficir oddelka za zavarovanje zavora iz divizije Granatieri di Sardegna, je bilo pri zavarovanju zavora uporabljenih kar 50 vojakov in 60 karabinjerjev s skupaj 4 strojnimi. Podnevi naj bi bile te sile zaposlene v štirih patroljah po 3 ljudi, ki so stalno, v štirih izmenah patroljirale po vseh štirih ulicah, ki so obdajale sodni zapor oziroma sodišče. Preostali so bili v skupinah po 3 razporejeni pri vseh petih vhodih v sodni zapor. Moštvo, ki ni bilo trenutno na straži, naj bi bivalo v baraki na dvorišču sodnega poslopja. Ponoči naj bi bile patrolje okrepljene s po dvema vojakoma. Dva oficirja naj bi stalno dežurala v prostorih zavora.

⁴¹ Prim. ARS II, Spreitzer, fasc. 1/1, poročilo predsedstvu okrožnega sodišča 10. 8. 1944.

⁴² Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 27-30.

⁴³ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, predpisi za vojake, ki so v službi v notranjosti sodnega zavora v Ljubljani, nedat.

⁴⁴ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 74.

⁴⁵ ARS II, fond Kvestura Ljubljana, fasc. 1/IV, dopis štaba divizije Isonzo 1. 12. 1941; dopis IV. obmejne legije CCNN 2. 12. 1941.

⁴⁶ ARS II, Kvestura Ljubljana, fasc. 1/IV, dopis 3. 12. 1941.

⁴⁷ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 126.

⁴⁸ ARS II, Kvestura Ljubljana, fasc. 1/IV, zapis telefonskega pogovora 17. 12. 1941.

⁴⁹ Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 127-128.

V primeru alarma naj bi sodelovalo tudi italijansko osebje zopora; ti bi morali zapreti vsa notranja vrata in okna v pritličju.⁵⁰ Navodila za primer alarma iz poznejšega časa so govorila o tem, da morajo slovenski in italijanski pazniki v takem primeru zapreti vse zapornike v njihove celice, da se morajo slovenski pazniki in ostalo civilno osebje zopora zbrati v sobi poveljnika straže, kjer ostanejo "na razpoloženju", da se ključke vhoda v zapor preda podoficirju straže iz vrst 2. polka divizije Granatieri di Sardegna.⁵¹

Med racijo v Ljubljani je 2. februarja 1942 italijanska vojska temeljito preiskala in preverila tudi sodni zapor. Enota sardinskih grenadirjev je preiskala vse prostore, vdrla v pisalne mize in omare. Našli naj bi staro oficirsko sabljo, službeni revolver, nekaj kuhinjskih nožev in službeno orožje v dežurni pisarni. Slovenskim paznikom so tedaj odvzeli službene bajonete.⁵²

Po italijanski kapitulaciji so prevzeli 9. septembra 1943 zunanjo stražo sodnega zopora pripadniki nemške varnostne policije; njihovo število ni znano. Za njimi je stražo sodnega zopora prevzel Policijski varnostni zbor. Ta je imel sredi leta 1944 tam nameščena dva voda s po 20 stražniki, ki jih je vodil poveljnik poročnik Franc Južina. Do 7. maja 1945 naj bi stražilo 32 stražnikov.⁵³

IV. Zaporniki

Aprila 1941 so bili v sodnem zoporu pretežno kriminalni jetniki v preiskovalnem ali sodnem postopku, nekaj pa jih je tudi prestajalo kazni (krajše od leta in pol) oziroma so čakali na prevoz v eno od kaznilnic. Političnih zapornikov je bilo manj, okoli 30. Nekaj jih je privedla uprava policije v sodni zapor po demonstracijah 27. marca 1941 iz svojega policijskega zopora v Šentpetrski kasarni v prvih dneh aprila.⁵⁴ Takoj po napadu na državo je 6. aprila posredoval pri predsedniku okrožnega sodišča Petru Koršiču in preiskovalnem sodniku Juriju Gregorcu sekretar KPS Luka Leskošek z zahtevo, da odredita izpust političnih jetnikov. Slednji je izpust odobril še istega dopoldneva.⁵⁵ Tako se je število zapornikov znižalo na 260.

Italijanske okupacijske oblasti so sodni zapor kmalu spremenile v osrednjo pokrajinsko institucijo za pridržanje in sodno postopanje. S tem se je spremenila struk-

⁵⁰ ARS II, Kvestura Ljubljana, fasc. 1/IV, načrt zunanje obrambe sodnega zopora, 5. 1. 1942, skica. Prim. tudi Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 109-110.

⁵¹ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, dopis 2. polka divizije Granatieri di Sardegna 4. 3. 1942.

⁵² Čamernik, Spomini na sodne zapore, str. 101-102.

⁵³ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu okrožnega sodišča 10. 9. 1943; poveljstvo straže PZ v sodnih zaporih, 20. 6. 1944; Seznam stražnikov, ki so stražili do 7. maja 1945, nedat.

⁵⁴ Alenka Nedog: Tone Tomšič. Ljubljana 1980, str. 250.

⁵⁵ Prav tam, str. 250-251; M. Luštek: Od petindvajsetega marca do prihoda okupatorjev. Ljubljana v ilegali, I, V odločilnih dneh, str. 181. Leskošek in izpuščeni Tomšič sta takoj nato posredovala pri državnem tožilcu Vilku Lavrenčaku, kjer sta dosegla uničenje spisov, ki so bremenili komuniste, in pri upravniku policije Lovru Hacinu, z isto zahtevo. Tamkajšnje policijsko kartoteko pa sta že uničila šef političnega oddelka dr. Vladimir Kante in agent Anton Vrečar, ki sta ves politični arhiv odpeljala v papirnico v Vevčah, kjer so ga v njuni prisotnosti zmleli. Po drugi verziji je uničenje arhivov političnega oddelka policije in izpustitev političnih zapornikov terjal od bana dr. Natlačna dr. Darko Černež. Ban naj bi uničenje arhivov odobril. Glej Aleš Bebler: Čez drn in strn, Spomini. Ljubljana 1981, str. 81. Obisk pri predsedniku sodišča Koršiču je Bebler datiral na 9. april 1941. Prim. A. Bebler: Spomini na prvo partizansko leto. Ljubljana v ilegali, II, str. 98. Uničenje arhivov in izpust komunistov naj bi ukazal ban dr. Natlačen 6. aprila popoldan na prvi seji Narodnega sveta. Prim. Stane Kos: Stalinistična revolucija na Slovenskem 1941-1945. I. Rim 1984, str. 103, 116-117.

tura zapornikov; v sodnem zaporu so živeli zaporniki v različnih pravnih in kvazi-pravnih statusih. Zaprtim zaradi kriminalnih dejanj se je pridruževalo vedno več političnih zapornikov, zlasti od razmaha odporniškega gibanja jeseni 1941. Velik del prebivalcev zopora je tja prišel kot storilcev prestopkov zoper policijsko uro, zatemnitev, nespoštovanje določenih in maksimiranih cen, tihotapljenje. Mnogi med aretiranimi zaradi italijanske vneme po naknadni "slepi" preiskavi dejansko niso zagrešili ničesar, kar bi lahko pomenilo kršitev zakonov in odlokov italijanskih oblasti.

Med političnimi zaporniki so popolnoma prevladovali zaporniki, ki so pripadali krogu narodnoosvobodilnega gibanja. Med njimi so bili tako pripadniki oboroženih enot (partizani) kot tudi politično aktivni (aktivisti). Dobršen del pa jih je bil iz vmesnega območja pristašev, ki so jih zajeli med dejanji manjšega pomena (zbiranje hrane ali denarnih prispevkov). Po nemški okupaciji so bili v zaporu predvsem zaporniki, ki so bili na razpolago nemškimi policijskim organom - to pa so bili zajeti partizani, prebežniki iz partizanskih enot, zbrani iz drugih zaporov v pokrajini za delo ali za napotitev v koncentracijska taborišča. Nemški tajni državni policiji so pripadali t.i. »tajni jetniki«, v zapor pa so od začetka 1944 vodili tudi obsojene ali preiskovane pripadnike nemških policijskih enot in kolaborantskih enot.

Med zaporniki so bili tudi pripadniki gibanj, ki so nasprotovala osvobodilnemu gibanju. V Ljubljanski pokrajini so Italijani med množičnimi racijami aretirali tudi mnoge, ki so pripadali radikalni klerikalni Straži v viharju ali drugim skupinam v ali okoli Slovenske ljudske stranke.⁵⁶ Tako so se pritoževali tudi, da so na podeželju aretirali mnoge 'dobre katoliške fante', seveda tudi nekoliko naivno, saj so mnogi, ki so v letih pred vojno bili v sferi SLS, po začetku odpora prestopili v vrste Osvobodilne fronte.⁵⁷ Zlasti nemška tajna državna policija je po okupaciji Ljubljanske pokrajine aretirala več skupin sodelujočih v ilegalnem pripravljanju na čas po njihovem umiku, tako skupino kapetana Engelberta Ilovarja, celo Rudolfa Smersuja, enega vodilnih članov SLS.⁵⁸

Tabela 1: *Struktura zapornikov v ljubljanskem sodnem zaporu 1943-1944.*⁵⁹

Datum	Sodni zaporniki			Politični zaporniki					V bolnic.	Skupaj
	Preisk.	Robija	Zapor	Italij.	Nemški	Tajni nem.	Policij. slov.	Vojaški		
9. 9. 43	50	15	28	448						555
17. 11. 43	32	17	38	72	119					286
13. 12. 43	50	16	50	58	578	13				766
8. 1. 44	42	19	16		617	27	32		15	774
1. 4. 44	30	8	41		118	87				294
2. 6. 44	32	16	40		103	134			15	350

⁵⁶ Prim. ARS II, zbirka Izidorja Cankarja (dalje Cankar), fasc. 7/I, poročilo Slovenija pod italijansko okupacijo; fasc. 7/III, Razvoj situacije v Ljubljanski pokrajini, nedat. (po 1. 4. 1942); fasc. 7/IV, Zapiski bivšega poslanca, nedat.

⁵⁷ ARS II, Cankar, fasc. 7/IV, Nekaj kratkih vesti iz Prekmurja.

⁵⁸ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/III, zapisek tajnih jetnikov; fasc. 3, vpisna knjiga zapornikov 1944 do 3. 7. 1944.

⁵⁹ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, 1/II.

31. 12. 44	28	83		301	92		55		560
------------	----	----	--	-----	----	--	----	--	-----

Zaporniki v preiskavi in obsojenci

S stališča pravnega sistema obstajata dve poglobitni skupini prebivalcev zavora, obsojenci in zaporniki v preiskavi. Med vojno se je ta razlika delno zbrisala, saj je bilo obsojenih zapornikov relativno manj, nedorečeni pravosodni sistemi okupatorjev pa so dopuščali različno obdelavo posameznih kategorij zapornikov. V obdobju italijanske okupacije, ko je delovalo vojaško vojno sodišče, je bilo obsojenih jetnikov veliko. Res pa so večino obsojenih kmalu po obsodbi odpeljali v zapore in kaznilnice v Italiji. Seveda pa sta ti podvrsti jetnikov bili tudi med sodnimi zaporniki, saj so tudi ti bili v preiskovalnem postopku in prestajanju kazni. Med 610 zaprtimi kriminalnimi jetniki v zaporu v letih 1944-1945 je bilo 346 obsojenih in 264 v preiskovalnem postopku.⁶⁰ Razmerje med tistimi zaporniki, ki so bili v preiskovalnem postopku, in obsojenimi jetniki je bilo v obdobju od januarja do septembra 1943 približno v razmerju 2,5:1, torej na pet zapornikov v preiskovalnem postopku prihajata dva, ki sta bodisi prestajala kazen v zaporu v Ljubljani ali pa čakala na transport v enega od italijanskih zaporov in kaznilnic.

Tabela 2: Dnevna struktura jetnikov v vojaškem zaporu v sodnem zaporu v Ljubljani leta 1943.⁶¹

Datum	vsi zaporniki	zaporniki v preiskov. postopku	obsojeni	oproščeni prestana kazen		niso v pristoj. TMG
				kvestura	XI. C.A.	
1. 1. 1943	657	317	140	11	33	156
10. 1. 1943	709	349	154	10	43	153
20. 1. 1943	629	366	76	10	59	118
1. 2. 1943	691	423	72	10	77	108
10. 2. 1943	670	424	130	7	38	71
20. 2. 1943	630	435	92	2	47	54
1. 3. 1943	629	404	156	5	36	28
10. 3. 1943	600	420	118	5	27	30
20. 3. 1943	593	393	134	7	29	30
1. 4. 1943	654	425	179	7	38	5
10. 4. 1943	657	492	113	8	40	4
20. 4. 1943	625	467	115	6	34	4
1. 5. 1943	641	475	122	6	34	4
10. 5. 1943	642	483	142	5	9	3
20. 5. 1943	698	443	236	6	10	3
1. 6. 1943	648	392	234	6	12	4
10. 6. 1943	628	396	208	6	13	5
20. 6. 1943	585	391	173	4	14	3
1. 7. 1943	682	438	226	4	11	3

⁶⁰ ARS II, Spreitzer, fasc. 3, evidenca sodnih jetnikov, (1944-1945).

⁶¹ ARS II, TMG, fasc. 574/I.

10. 7. 1943	648	456	173	8	17	4
20. 7. 1943	624	423	183	4	8	6
1. 8. 1943	573	348	198	3	2	22
10. 8. 1943	616	416	169	7	2	22
20. 8. 1943	522	332	144	2	3	41
1. 9. 1943	553	360	145	2	2	44
7. 9. 1943	499	307	147	1	1	41
povprečje	627,0	406,7	153,0	5,8	24,6	37,2

XI.C.A. - 11. armadni korpus; TMG - vojaško vojno sodišče

Veliko število je bilo oproščenih, oziroma jetnikov, ki so prestali svojo kazen, a vendar niso bili izpuščeni, pač pa še vedno na voljo vojaškim ali policijskim organom. Njihov stalni delež med zaporniki kaže, da se je predvsem vojaška oblast v veliki meri posluževala preventivnega interniranja tudi sodno oproščenih; šele od maja 1943 je to prakso poveljstvo XI. armadnega zbora omejilo, saj je že tekel proces postopnega izpuščanja internirancev oziroma vsaj opuščanja interniranja.

Vojaški zapor v Ljubljani je poleg tega, da je imel nalogo upravljati z zaporniki, ki so kakorkoli pripadali vojaškemu vojnemu sodišču, služil tudi kot zapor za preostale policijske in vojaške organe; ti jetniki so tudi v določeni meri povečali stalno in visoko prenapolnjenost prejšnjega sodnega zapora. Prav v letu 1943 pa se je število teh jetnikov bistveno zmanjšalo, z dogovorom med pravosodnimi in vojaškimi oblastmi, ki so jih večino preselile v vojaški zapor v Belgijski kasarni.⁶² Njihovo število se je tako v dveh mesecih skrčilo na petino, v začetku aprila 1943 pa na zanemarljivih nekaj zapornikov dnevno. Šele v nemirnem avgustu in septembru 1943 se je njihovo število v vojaškem zaporu spet povečalo.

Število zapornikov v zaporu

Ko se je tako povečal krog, iz katerega so italijanske oblasti zajemale zapornike, se je povečalo tudi njihovo število. Najprej so zato oblasti napolnile prek še vzdržnega števila obstoječe zapore, med njimi tudi sodnega. Ko so potrebe kmalu presegle razpoložljive kapacitete, so problem reševale s pospešenim odvažanjem obsojenih v Italijo, pa tudi osnovanjem novih zaporniških kapacitet (razširitev vojaškega zapora v Belgijski kasarni, zapor v Srednji tehnični šoli). Nemške oblasti so po septembru 1943 odvažale zapornike prek Begunj (vsaj 1.915 oseb iz Ljubljanske pokrajine) v koncentracijska taborišča, osnovale pa so tudi nov zapor v Prisilni delavnici na Poljanah. Zato je za vojno obdobje značilna množičnost zaprtih in njihovo hitro izmenjavanje v zaporu.

Po ustanovitvi oddelka vojaškega vojnega sodišča II. armade v Ljubljani, ki se je naselilo v sodni palači, se je pritok zapornikov v sodnem zaporu zelo povečal.

Tabela 3: *Mesečni pritoki političnih jetnikov v ljubljanski sodni zapor, 1941-1943.*⁶³

⁶² ARS II, Spreitzer, fasc. 1/I, poročilo predsedstvu apelacijskega sodišča 10. 8. 1944.

⁶³ ARS II, TMG, fasc. 602, 603, priporne knjige sodnega zapora Ljubljana, 1941-1943.

Mesec	leto 1941	leto 1942	leto 1943
I		269	287
II		417	198
III		283	299
IV	5	274	251
V	45	265	241
VI	113	148	288
VII	173	356	211
VIII	192	540	309
IX	188	391	54
X	288	315	
XI	291	405	
XII	381	224	
skupaj	1.676	3.887	2.138
povpr./mes	197,2	323,9	251,5

Odvzemi prostosti v letu 1941 kažejo na hitro rast števila priprtih že od prvega meseca okupacije. Že julija in avgusta je doseglo letno povprečno raven novo privedenih. Oktobra 1941 se je povečalo število zaprtih za 100, decembra pa je doseglo število skoraj 400 privedenih v zapor. Tako visok mesečni dotok novih zapornikov je mogoče slediti le še v letu 1942. Vsekakor je bilo leto 1942 tisto, v katerem je bilo novih zaprtih največ, saj se je povprečno stanje mesečnega pritoka glede na leto 1941 povečalo za dve tretjini, na 3.887 zaprtih zaradi političnih razlogov ali povprečno 324 mesečno. Del tega povečanja je šel tudi na rovaš dejstva, da je zapor postal centralni zapor za vse tiste aretirane, ki so bili predani vojaškemu vojnemu sodišču, in so jih zato dovažali v sodni zapor iz drugih zaporov v mestu in pokrajini. Od zaprtih v sodnem zaporu oziroma vojaškem zaporu sodnega zopora jih je bilo okoli 4.100 na voljo vojaškemu vojnemu sodišču.⁶⁴ Evidenca za zaprte storilce nepolitičnih kaznivih dejanj ni na voljo.

Za obdobje nemške okupacije Ljubljane ne razpolagamo s podatki, ki bi prikazali celotno število privedenih v sodni zapor. Marca in maja 1944 in od julija 1944 do konca vojne je bilo vanj privedenih 4661 zapornikov, od katerih je bilo vsaj 610 nepolitičnih zapornikov. Zato je mogoče le predvideti, da je bilo v 8 mesecih, za katere so na voljo le podatki o staležu jetnikov v zaporu, privedeno v zapor okoli 2000 zapornikov; v obdobju nemške okupacije torej okoli 6.700 zapornikov. Skupaj je torej šlo skozi sodni zapor v Ljubljani okoli 14.400 zapornikov.

Mesečna porazdelitev privedenih pokaže, da je bilo število novo privedenih, z izjemo zadnjih treh mesecev vojne, približno uravnoteženo, z odstopanji okoli 30% mesečno, kar je bilo odvisno predvsem od neenakomernega privajanja jetnikov z dežele v t.i. policijskih transportih ali avtokolonah.

Tabela 4: Pritok novih zapornikov v sodni zapor v Ljubljani 1944-1945.⁶⁵

dan	jul. 44	avg. 44	sept. 44	okt. 44	nov. 44	dec. 44	jan. 45	feb. 45	mar. 45	apr. 45	maj. 45
1	120	21	5	39	124	16	0	11	4	0	17

⁶⁴ ARS, fond Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (dalje KUZOP), fasc. 5/62, Uničevanje Slovencev z navidezno zakonitimi sredstvi; fasc. 20, Zločinsko delovanje italijanskih vojaških sodišč; Glej tudi KUZOP, fasc. 12/159.

⁶⁵ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/II, stalež političnih jetnikov od 30. 6. 1944 do 6. 5. 1945.

2	7	11	2	33	46	15	3	9	57	0	2
3	24	4	1	9	1	7	7	39	21	0	1
4	6	3	2	6	10	8	14	1	2	8	17
5	1	20	0	15	7	15	24	0	4	31	0
6	3	0	3	14	3	0	14	4	14	8	
7	20	11	8	16	3	5	2	3	0	15	
8	9	2	3	7	7	16	36	14	1	7	
9	3	10	3	9	9	32	16	17	1	1	
10	10	3	0	8	40	15	49	11	10	0	
11	2	27	46	13	6	6	11	14	0	11	
12	39	2	67	54	32	60	8	7	7	5	
13	4	1	1	28	0	6	10	0	2	0	
14	1	51	25	2	10	19	24	3	10	0	
15	1	1	8	16	33	2	6	3	11	5	
16	0	5	11	5	7	20	59	3	7	0	
17	7	18	3	4	1	13	12	26	1	0	

dan	jul. 44	avg. 44	sept. 44	okt. 44	nov. 44	dec. 44	jan. 45	feb. 45	mar. 45	apr. 45	maj. 45
18	21	8	7	10	9	6	10	3	0	1	
19	29	12	15	23	14	9	9	2	0	2	
20	2	3	13	4	1	2	49	14	3	9	
21	41	39	12	129	3	0	12	1	2	16	
22	2	5	5	9	18	34	23	0	10	21	
23	6	2	1	23	31	10	14	7	0	1	
24	28	1	7	2	6	4	9	1	2	1	
25	2	0	0	14	33	2	16	2	4	2	
26	8	0	13	11	0	5	17	0	4	0	
27	8	0	12	6	1	0	22	2	4	1	
28	1	8	1	10	7	3	5	5	6	0	
29	3	5	17	19	1	5	16		21	1	
30	1	37	25	11	6	13	4		15	1	
31	4	41		32		5	7		0		
skupaj	413	351	316	581	469	353	508	202	223	147	37
dnevni povpr.	13,3	11,3	10,5	18,7	15,6	11,4	16,4	7,2	7,2	4,9	7,4

Dnevni pritoki so bili zelo neenakomerni. Nad 30 jetnikov dnevno je bilo sprejetih 30-krat ali povprečno vsak deseti dan. Takšno stanje je povzročalo veliko težav tako osebju, ki je moralo sprejemati in nameščati veliko zapornikov naenkrat, kot zapornikom, ki so se jim v takih obdobjih precej poslabšale bivanjske razmere v zaporu.

Stalež jetnikov

Stalež jetnikov v zaporu prejšnjega okrožnega sodišča je mogoče rekonstruirati za vse obdobje vojne, pa tudi različne kategorije zapornikov v njem. Ta nam pokaže, da je bilo gibanje celotnega števila zapornikov zelo spremenljivo. Vse leto 1941 se je enakomerno vzpenjalo; proti koncu leta 1941 celo zelo hitro; iznenaden porast je opaziti le sredi julija 1941 (za okoli 90 oseb), povezano z aretacijami ob pričakovanju vstaje ob obletnici francoske revolucije. Število istočasno zaprtih se je že oktobra 1941 povzpelo čez kapaciteto zavora, torej čez 350 hkrati zaprtih. Do konca leta se je število nekajkrat že približalo številki 700;

v obeh zimskih mesecih 1942 je upadlo za okoli 100, nato pa v marcu 1942 že presegle 750 zaprtih. Ob tem številu je bil zapor napolnjen do avgusta 1942 (julija so kot posledico praznitve zopora stalež zapornikov za dva tedna zmanjšali na 600), nato pa je prišlo obdobje najhujše prenapoljenosti zopora. Do sredine decembra je število zaprtih nihalo med 900 in 1050 z dvema znižanjema (praznitvama) septembra in oktobra 1942. Šele s preselitvijo dela zapornikov v zapor v Belgijsko kasarno sredi decembra 1942 (premeščenih jih je bilo okoli 300) se je število zapornikov v sodnem zoporu zmanjšalo na okoli 750; na tej ravni je z manjšimi odstopanji (± 50) ostalo vse do konca julija 1943, ko je začelo padati in se je do konca italijanske okupacije zmanjšalo na okoli 600.⁶⁶

Vse, kar smo navedli glede gibanja števila jetnikov v zoporu, velja tudi za gibanje števila političnih aretirancev, le da je treba število zmanjšati za okoli 120; tolikšno je bilo namreč vse obdobje povprečno število kriminalnih jetnikov; tistih v preiskovalnem zoporu in onih, ki so bili že obsojeni pred ali med vojno. Število teh se je gibalo od približno 200 v prvih štirih mesecih okupacije; v drugi polovici julija in avgusta je padlo na 150 in nato konec avgusta 1941 naenkrat na 100. Z manjšimi odstopanji je tolikšno število kriminalnih jetnikov ostalo vse obdobje do italijanske kapitulacije. Najvišje število kriminalnih jetnikov je bilo aprila in maja 1942, ko jih je bilo še enkrat na ravni okoli 150 istočasno zaprtih. Vsekakor pa je mogoče zaključiti, da je bilo število kriminalnih jetnikov skoraj stalno, kar kaže približno enak dotok novih zapornikov kot je bil odpust dotedanjih; to glede na precejšen del, okoli dveh tretjin takih, ki so bili obsojeni na daljše zoporne kazni, pove, da je bil dotok storilcev kriminalnih dejanj majhen. Sklepanje o nizki stopnji kriminalitete med vojno pa bi bilo preuranjeno, saj se je najbrž znižala tudi preiskovanost tovrstnih kaznivih dejanj.

Tabela 5: *Stalež in sestava zapornikov v sodnem zoporu v Ljubljani 1941-1943 na prvi dan v mesecu.*⁶⁷

mes/leto	skupno	političnih	sodnih	mes/leto	skupno	političnih	sodnih
apr. 41	310	0	310	jul. 42	700	575	125
maj. 41	230	30	200	avg. 42	730	605	125
jun. 41	245	50	195	sept. 42	1055	935	120
jul. 41	295	100	195	okt. 42	1000	885	115
avg. 41	330	155	175	nov. 42	890	790	100
sept. 41	385	275	110	dec. 42	1030	940	90
okt. 41	390	275	115	jan. 43	750	640	110
nov. 41	455	355	100	febr. 43	785	680	105
dec. 41	575	460	115	mar. 43	735	625	110
jan. 42	670	555	115	apr. 43	770	650	120
febr. 42	575	455	120	maj. 43	745	635	110
mar. 42	745	620	125	jun. 43	760	635	125
apr. 42	700	560	140	jul. 43	770	660	110
maj. 42	700	545	155	avg. 43	670	565	105
jun. 42	735	585	150	sept. 43	625	525	100

⁶⁶ ARS II, Spreitzer fasc. 1/II, grafikoni dnevnega staleža jetnikov za leta 1941-1945; fasc. 1/I, poročilo ravnatelja apelacijskemu sodišču 10. 8. 1944.

⁶⁷ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/II, grafikoni dnevnega staleža jetnikov za leta 1941-1945.

Velike oscilacije dnevnega števila zaprtih v kratkih časovnih obdobjih kažejo na več korenitih posegov okupacijskih oblasti v zapor, bodisi da so to bili množični odvozi v druge zapore (in taborišča), izpuščanja ali celo amnestije.

Še izrazitejša so bila nihanja v staležu zapornikov v ljubljanskem sodnem zaporu v obdobju pod nemško oblastjo. Po delni izpraznitvi zapora v prvem obdobju nemške zasedbe je že okoli 20. septembra 1943 zabeležen prvi izrazit porast staleža za 150 zapornikov, ki jih je aretirala nemška varnostna policija. Pač pa so kmalu začeli reševati vprašanje okoli 500 političnih zapornikov, ki so bili v preiskovalnem postopku ali so čakali na sojenje pred vojaškim vojnim sodiščem. V dveh velikih zamahih, sredi oktobra in sredi novembra 1943 so zmanjšali njihovo število prvič za 100 in drugič za 170, obakrat pretežno s pošiljanjem v Begunje in koncentracijska taborišča. Tako je bilo v prvih zimskih mesecih v zaporu relativno majhno število zapornikov, vsekakor pod mejo, ki jo je mogel zapor prenesti. Število 400 naenkrat zaprtih je bilo preseženo šele februarja 1944. Silovito je poraslo število zaprtih na prehodu med koncem marca in začetkom aprila 1944, ko se je takorekoč čez noč število zapornikov povzpelo s 450 na 750; porast gre pripisati množičnim aretacijam v Ljubljani. Na ravni med 650 in 800 zaporniki naenkrat se je število gibalo aprila, maja in junija 1944; hitra zmanjševanja števila in enako hitra rast so bila posledica intenzivnih praznjenj in polnjenj zapora; prvo je potekalo s transporti v nemška koncentracijska taborišča, v Begunje ali na delo v Nemčijo, drugo pa z intenzivnimi aretacijami v mestu samem kot tudi zunaj na deželi v ljubljanski pokrajini, kajti Ljubljana je bila zbirališče aretiranih in ujetih za dovršen del pokrajine, saj so zapornike iz manjših zaporov in iz zapora v Novem mestu vodili v Ljubljano; večkrat so jih pripeljali tudi iz bližnjega območja civilne uprave (Domžale).

Tabela 6: *Stalež in sestava zapornikov v sodnem zaporu Ljubljana 1943-1945 na prvi dan v mesecu*

mes/leto	skupno	političnih	sodnih	nem. polit.
okt. 43	585	465	90	30
nov. 43	500	315	85	100
dec. 43	305	115	90	100
jan. 44	300	95	95	110
feb. 44	370	60	120	190
mar. 44	390	60	120	210
apr. 44	455	55	120	280
maj. 44	775	35	60	680
jun. 44	725	30	75	620
jul. 44	715	10	105	600
avg. 44	585	10	120	455
sept. 44	595	5	100	490
okt. 44	330	0	95	235
nov. 44	630	0	105	525
dec. 44	455	0	115	340
jan. 45	565	110	455	0
feb. 45	790	125	600	65

mar. 45	885	120	670	95
apr. 45	790	105	580	105
maj. 45	475	95	295	85

Z intenzivnim odvajanjem jetnikov v Nemčijo (v nekaj dneh okoli 5. julija 1944 so odpeljali ali izpustili nad 300 jetnikov) se je število zaprtih v poletnih mesecih zmanjševalo; najnižje stanje je doseglo septembra 1944, ko je bilo ves mesec v zaporu okoli 350 jetnikov, konec septembra le 300. Nato pa se je število zapornikov začelo spet hitro povečevati do začetka novembra 1944, ko je doseglo vrh s skoraj 800 zaprtimi v zaporu; število so okoli 5. in 20. novembra zmanjšali z dvema velikima transportoma, s katerima so odvedli okoli 500 jetnikov. Po 20. novembru je število zaprtih spet hitro naraščalo in je okoli 25. januarja 1945 doseglo najvišje dnevno število zaprtih v nemškem obdobju, 910 zapornikov. Njihovo število so spet zmanjšali v dveh velikih transportih, v zadnjih dneh januarja in konec februarja/začetek marca, ko so spet odvedli v koncentracijska taborišča in na prisilno delo, to pot v pokrajino (Ribnica) in na Gorenjsko, 350 zapornikov. Od tedaj je število zaprtih v zaporu stagniralo do začetka aprila 1945, ko se je začelo z izpuščanji in odvozi naglo zmanjševati; zmanjšalo se je za okoli 300 jetnikov. Približno na tej stopnji, okoli 450 zapornikov, je stanje ostalo do končne izpustitve zapornikov 6. maja 1945, ko je bilo izpuščenih 310, pretežno političnih, zapornikov. V zaporu je ostalo le 45 kriminalnih zapornikov.⁶⁸

Podobno kot za italijansko obdobje je mogoče reči, da opisano gibanje števila jetnikov pomeni gibanje števila političnih jetnikov, saj je bilo število kriminalnih zapornikov skoraj nespremenjeno. Vse obdobje do aprila 1944 se je gibalo med 100 in 120 jetniki; najvišje število je doseglo v drugi polovici februarja 1944, in sicer 140. Amnestija ob Hitlerjevem rojstnem dnevu leta 1944 je zmanjšala njihovo število na 60, nato pa je v dveh mesecih doseglo število 100 in nekoliko nad 100, med 100 in 135 se je njihovo dnevno število gibalo vse do začetka maja 1945.⁶⁹

Število tistih političnih zapornikov, ki so preostali za italijansko oblastjo, se je do srede novembra 1943 zmanjšalo na 120, vprašanje usode ostalih pa je nemška oblast reševala zelo počasi, saj se je njihovo število zmanjševalo le postopoma; 5. januarja so jih 25 odpravili v Dachau, nato pa je njihovo število stagniralo. 55 poslednjih jetnikov je ostalo v zaporu do konca aprila, ko so jih okoli 25 v dveh skupinah odpravili na delo v Šentvid; ko so se konec junija vrnili, so jih 28. junija 1944 odpeljali 34 v Dachau in Ravensbrück. Zadnjih 6 takih političnih jetnikov so iz zgora odpravili 5. septembra 1944, torej skoraj eno leto po kapitulaciji Italije.⁷⁰

Januarja 1945 so nemške oblasti v zapor vodile tudi policiste, vojake in podobne, ki so bili aretirani zaradi prekrškov proti vojaški disciplini. Od začetnih 60 se je njihovo število postopoma povzpelo že konec februarja na 100; takšno je z manjšimi nihanjem tudi ostalo do konca aprila 1945.⁷¹

⁶⁸ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/II, grafikoni dnevnega staleža jetnikov za leta 1941-1945; fasc. 1/I, poročilo ravnatelja apelacijskemu sodišču 10. 8. 1944, 11. 4. 1945.

⁶⁹ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/II, grafikoni dnevnega staleža jetnikov za leta 1941-1945.

⁷⁰ ARS II, Spreitzer, fasc. 1/II, grafikoni dnevnega staleža jetnikov za leta 1941-1945; fasc. 1/I, poročilo ravnatelja predsedstvu apelacijskega sodišča 11. 4. 1945.

⁷¹ Prav tam.

Dinamika zamenjave zapornikov v sodnem zaporu v Ljubljani

Kar je posebej značilno za zapore v vojnem času, je hitra in kontinuirana zamenjava vedno novih zapornikov, posebej tistih prehodnih, preiskovalnih zaporov. Na podlagi podatkov iz sodnega zaporu v Ljubljani je mogoče za približno leto dni spremljati, kako so se gibal dnevni prilivi novih aretirancev oziroma zapornikov.

Povprečja ne kažejo celotne dinamike gibanja števila zapornikov, saj znotraj teh prihaja do velikih dnevnih razlik, ki so povezane s privajanjem zapornikov oziroma njihovim odvajanjem v skupinskih transportih. Julija 1944 se je dnevni pritok ob povprečju 13,3 oziroma 18,1 jetnika gibal med nobenim in 120 jetniki. Novembra 1944 je bilo v dveh dnevni transportih odposlanih iz zaporu 222 oziroma 217 zapornikov, torej po tretjina vseh, prav tako pa je naenkrat bilo privedenih več kot 100 jetnikov. Februarja 1945 je bilo poslanih iz zaporu v enem dnevu dve tretjini mesečnega števila izišlih iz zaporu, kar 164.

Tabela 7: *Menjava zapornikov v sodnem zaporu v Ljubljani 1944-1945.*⁷²

Mesec	Stanje (popr.)	Prišli	Odpuščeni	Prišli/ dnevno popr.	Odpušč./ dnevno popr.	Odstotek menjave
Mar. 44	445,3	685	300	22,1	9,7	154%
Maj. 44	732,8	380	437	12,3	14,1	52%
Jul. 44	507,4	413	561	13,3	18,1	81%
Avg. 44	415,5	348	318	11,2	10,3	84%
Sep. 44	276,1	295	549	9,8	18,3	107%
Okt. 44	398,5	581	296	18,7	9,5	146%
Nov. 44	466,1	469	655	15,6	21,8	101%
Dec. 44	426,9	353	239	11,4	7,7	83%
Jan. 45	612,6	508	381	16,4	12,3	83%
Feb. 45	646,5	202	257	7,2	9,2	31%
Mar. 45	557,2	223	163	7,2	5,3	40%
Apr. 45	445,1	147	444	4,9	14,8	33%
Maj. 45	297,8	37	9	6,2	1,5	64%
skupaj	479,1	4641	4609	12,0	11,7	81%

Damijan Guštin

THE COURT PRISON IN LJUBLJANA DURING THE SECOND WORLD WAR

S u m m a r y

⁷² ARS II, Spreitzer, fasc. 1/II, stalež zapornikov od 30. 6. 1944 do 6. 5. 1945.

After the defeat of the Yugoslav Monarchy in April 1941, the Italian occupying authorities established the Ljubljana province on the territory of southern Slovenia, which, in violation of International Law, they annexed to Italy. Then, a judicial system was introduced within the province, which was a combination of the existing Yugoslav and Italian judiciatures. Political offences and those committed against the occupying forces thus fell under the jurisdiction of the Military War Court of the Second Army, whose senate operated in Ljubljana from December 1941 to September 1943, while the existing Yugoslav regional, district and courts of appeal were authorised to deal with non-political offences.

The Court Prison in Ljubljana, which belonged to the Ljubljana Regional Court, reflected the attributes of such a combined judicial system. The Italian occupiers, while retaining the existing prison management, as early as Summer 1941, segregated one part of the prison and placed it under their own management. This prison was then progressively used for the detention of those suspected of collaboration with the resistance movement, while they were under investigation. Soon, the majority of inmates were those who, after the investigation procedure, had been handed over to the Military War Court and awaited trial. These heavily outnumbered the criminal offenders from regular courts and those under investigation. Overcrowding presented the prison management with many sanitary, medical and accommodation problems. At the point of greatest overcrowding, there were 1,060 inmates in the prison with a normal capacity of 290 to 400. In 1943, the number of inmates decreased and settled at 600 to 700, as the majority of those under investigation were taken to a purposely adapted prison in the central barracks in the city. Meanwhile, the Court Prison was turned into a military court prison. Those sentenced by the Military War Court to more than three months did not serve their sentences in the prison. About 1,900 of them were taken to court prisons and penitentiaries in Italy. Another 1,000 were, without even being sentenced, deported to concentration camps. After the capitulation of Italy, these were distributed among 49 prisons and penitentiaries. Generally, prisoners did not remain long in the Ljubljana Court Prison. Those who spent there shorter or longer periods during the Italian occupation, were 7,701, of whom some 4,100 were at the disposition of the Military War Court.

The judicial system changed after September 1943, when Ljubljana was occupied by the German army and the Ljubljana province was included in the operational zone of Adriatic Littoral. The Military War Court was abolished and most of the sentences the court pronounced in 1944 were annulled. Regular courts continued to operate with the same competencies. Political offences were sanctioned only by the police. Some cases were tried by the Court for Public Security, newly founded in Autumn 1944. Immediately after the occupation of Ljubljana, the Court Prison was taken over by the Commander's Office of the German security police and security service from Bled. The prison management was allowed to continue running the prison but not to supervise the prisoners. In mid 1944, the two parts of the prison were almost completely separated, except for the kitchen and the laundry room which remained in common use. Wardens were dismissed and replaced with police officers. The Germans gradually sent most of some 400 prisoners who, at the time of the Italian capitulation, were awaiting trial at the Military War Court, to concentration camps. The emptied prison was then used for the detention of captured partisans, collaborators of the National Liberation Movement and even the members of their own police units. Apart from these, there was a small but constant number of criminal offenders, both those under investigation and those already sentenced. The German police authorities had a habit of sending most prisoners to forced labour in the "Reich". Those with more serious charges, however, were sent to concentration camps. The exact number of people who went through the Court Prison in the period between March and May of 1944, is 4,661. And the number for the period between September 1943 and March 1944, for which there are no precise data available, is estimated at 2,000. 600 criminal offenders who were also imprisoned during the period concerned, amount to 15 percent of the total figure. The total number of people imprisoned in the Ljubljana Court Prison during the Second World War is estimated at 14, 400. On May 6, 1945, two days before the withdrawal of the German army and police from Ljubljana, the prison management released the last 200 political prisoners. On the day Ljubljana was liberated, only 45 criminal offenders were still held in the prison.